

„Tudom, hogy az embernek nem lehet igaza a párt ellenében...”

Trockij a száműzetésben

Lev Davidovics Trockij, az 1905-ös orosz forradalom vezetője, a pétervári szovjet elnöke, az 1917-es októberi forradalom második legnagyobb vezetője, a Vörös Hadsereg megszervezője (előbb külügyi, majd hadügyi népbiztos), hogy csak a legfontosabb „címeit” említsük, kétszeresen is rosszul járt a kelet-európai historiográfiákban. Miután Sztálin 1929-ben száműzte legnagyobb és legveszélyesebb politikai riválisát, nevét szisztematikusan „kiírták” a forradalom történetéből, őt magát pedig – legalábbis a Szovjetunióban – politikailag, majd később, Mexikóban, fizikailag is megsemmisítették. A rendszerváltás rövid időszakában, amikor még jelen volt egy új, szocialista kísérlet reménye, legalábbis az *Eszmélet* köréhez tartozó értelmiségiek között, még jelenhettek meg könyvei magyarul – ma már viszont éppolyan véreskezű „terroristának” ábrázolják (ha egyáltalán szóba kerül a neve), mint Sztálint – miközben éppen ez utóbbi állította be őt veszedelmes ellenforradalmárnak és szovjetellenes, terrorista csoportok vezetőjének! De hát a történelem nagyon gyakran ironikus...

Ez az írás Trockijnak a politikai vereség utáni életéből villant fel néhány mozzanatot. Mint említettem, a témáról viszonylag kevés a magyar nyelven elérhető szakirodalom. Egyedül a rendszerváltás időszakában mutatkozott némi érdeklődés Sztálin legfőbb riválisának élete és munkája iránt; ekkor jelenik meg *A száműzött Trockij*, Krausz Tamás szerkesztésében, amely válogatást nyújt Trockijnak a száműzetés idején írt leveleiből és cikkeiből,¹ illetve magyarul is kiadják a már külföldön írt *Életem*² és *Az elárult forradalom*³ c. Trockij-műveket. Nyugaton már jobb a helyzet: említhetem Isaac Deutscher impozáns trilógiáját Trockij életéről, amelynek utolsó kötete csak a száműzött

Trockij életével foglalkozik, Knei-Paz munkáját Trockij intellektuális fejlődéséről, Ernest Mandel „trockista” szellemű Trockij-könyvét, valamint Service biográfiáját.⁴ A Kelet–Nyugat-különbség⁵ főleg az- zal magyarázható, hogy Nyugaton a trockizmus számos értelmiségi körben is befolyást szerzett, akik, bár marxistának tartották magukat, semmiképpen nem azonosították volna a Marx által megálmodott szocializmust azzal a rendszerrel, amelynek alapjait még Sztálin rakta le, miközben Keleten az 1930-as években fizikailag is megsemmisít- tették Trockij híveit.⁶

Ki is volt valójában Trockij, akit Lenin után sokan a politikus meg- kérdőjelezhetetlen utódjának tekintettek – ám a belső párharcokban alulmaradt legfőbb riválisával, Sztálinnal szemben, és a forradalom szülőhazájából előbb száműzetésbe kényszerült, majd pedig Mexikó- ban, 1940-ben végül utolérte a sztálinista merénylő, és végrehajtotta rajta a kirakatperек során kimondott halálos ítéletet.

Lev Davidovics Trockij – eredeti nevén Bronstein – 1879-ben született Janovkában, egy jómódú zsidó földbérelő családjában. Tu- datos életét, ahogy végrendeletében is fogalmazott, a forradalomnak szentelte – ennek szolgálatába állította fegyverét (amikor a Vörös Hadsereg megszervezőjeként óriási hatalommal rendelkezett), szóno- ki, szervezői és diplomáciai képességeit (az 1905-ös forradalomban a pétervári szovjet elnöke volt, 1917 után pedig rövid ideig külügyi népbiztos), majd pedig, már ellenzékben, tollát és publicisztikáját. Trockij egész életében a világforradalom elkötelezett híve maradt – a száműzetés évei alatt is állandóan reménykedett kezdetben a német, majd a francia forradalomban, illetve híveit is felszólította a világforradalom támogatására. Ezért is maradhatott alul Sztálinnal szemben, aki az európai forradalmak megghiúsulása után megelége- dett a „szocializmus egy országban” jelszavával,⁷ illetve az 1920-as években – a NEP vonalának támogatásával – egyébként is mérsékel- tebb politikusnak mutatkozott meg a párt előtt, mint az ultrabalos, radikális Trockij. Taktikai hibái mellett, amelyeket még elkötelezett híve és harcostársa, Alexander Joffe is felrótt neki öngyilkossága előtt írt levelében, Trockijt intellektuális gőgje számos elhibázott döntésre indította. Lenin 1917 októbere után – spongyát dobva az emigrációs vitákra – nagyon is értékelte Trockij bolsevik fordulatát és teljesítmé- nyét. Ennek ellenére utolsó feljegyzéseiben, amelyekben lehetséges utódait jellemezte, Trockijt is bírálta: a pártfőtitkári tisztség ellátására nemcsak Sztálin, de Trockij sem alkalmas, mert „vonzódik a dolgok tisztán bürokratikus, adminisztratív oldala iránt”.

Sztálinnak ellenben nagyon is testhez álló feladat volt a pártbeli adminisztráció: Trockij híveit mindenhonnan kiszorították. Az 1920-as évek lázas útkeresésében a Trockij vezette baloldali ellenzék végzetes hibát követett el: miközben a párt hivatalosan tiltotta a frakciózást (ezzel a kronstadti felkelés idején maga Trockij is egyetértett!), mégis megpróbálta utcára vinni a politikát, tüntetések szervezésével, beszédekkel, stb. 1928-ra az ellenzék súlyos politikai vereséget szenvedett el, ráadásul a szovjet belső helyzet a hatalmi harc okán is kiéleződött. Ekkorra érett meg Sztálinban az a gazdasági-politikai irányváltás, amely később a sztálini második forradalomként vonult be a világtörténelemben: a NEP liberálisabb politikájával való szakítás, és az erőltetett iparosítás és kollektivizálás elindítása. Mindehhez – a személyes gyűlöleten túl – nem hiányzott az országban egy megátalkodott ellenfél. Sztálin kezdetben kompromisszumot ajánlott: amennyiben Trockij lemond az aktív politizálásról, és beismeri politikai vereségét, úgy a Szovjetunióban maradhat, ellenkező esetben el kell fogadnia a száműzetést. Szibéria talán politikailag is rosszul csengett volna az egykori forradalmárok előtt – mindenesetre, a száműzetés helyszínéül az OGPU előbb Alma-Atát választotta, majd, amikor kiderült, hogy Trockij továbbra is kapcsolatot tart fenn a fővárosban maradt híveivel, 1929-ben Törökországba deportálták, miután a nyugat-európai demokráciák maguk sem lelkesedtek egy hivatásos és ennyire ismert forradalmár befogadásáért.

A politikai elszigeteltség azonban nem törte meg Trockijt: fáradhatatlanul szervezte tovább a világforradalmat, levelezett a világban szétszórta élő trockista csoportokkal, írta a könyveit és hadakozott Sztálin ellen. A kommunista ellenzék lapja, a *Bjulletyeny Oppozicii* szerkesztésében és kiadásában pótolhatatlan segítséget jelentett fia, Lev Szedov szervezeti tevékenysége, aki egész életét a „trockizmus” ügyének szentelte. A száműzetésben ez a lap volt Trockij fő szócsöve, amelyen keresztül a „hamisítás sztálini iskolája” ellen tiltakozott. 1932-ben sikerült kitörnie a törökországi elszigeteltségből: november 27-én meghívták előadást tartani Koppenhágába, ahol szónoki tehetségével ezúttal is, mint már annyiszor, lenyűgözte fiatal hallgatóságát; még Freudról is pozitívan nyilatkozott, hogy bebizonyítsa: nem dogmatikus. (Itt érdemes felidézni, hogy mikor kedvenc szovjet írójáról kérdezték, akkor Iszak Babelt, a *Lovashadsereg* szerzőjét nevezte meg, de nagyra tartotta Gorkijt is. Babel később szintén áldozatul esett a sztálini terrornak). 1933-ban franciaországi hívei elérték, hogy a francia hatóságok vízumot adjanak Trockijnak. Ez azért is sokat

jelentett, mert Trockij soha nem adta fel a világforradalom álmát; előbb a németországi forradalomban reménykedett, majd pedig, a francia politikai helyzet polarizálódásával Párizsban remélte egy újabb proletárforradalom kitörését. Itt érdemes megjegyezni, hogy miközben Sztálin egészen 1935-ig ellenezte a népfront-politikát (vagyis azt szorgalmazta, hogy a német kommunista pártnak kerülnie kell mindenfajta szövetkezést a munkásárulóknak kikiáltott szociáldemokratákkal. Trockij jóval korábban felismerte a fasizmus veszélyét, mégis, Sztálin fordulata után Trockij szembefordult a népfronttal. A müncheni egyezmény után viszont pontosan megjósolta a *Bjulletyeny Opozicii* hasábjain, hogy Sztálin egy éven belül ki fog eyezni Hitlerrel.⁸

Noha Trockij sok mindent előre látott a politikában, a világforradalom lehetőségének megítélésében katasztrófálisan tévedett. Blum alatt azonban megindult a francia kormány és a Szovjetunió diplomáciai közeledése; ez nemcsak azért volt katasztrófa Trockij számára, mert elmaradt a remélt forradalom, hanem azért is, mert ismét nemkívánatos személynek minősült Franciaországban. 1936 nyarán tehát megint csak búcsút kellett vennie barátaitól; Norvégia fogadta be. Ezenközben a trockisták számára a helyzet nemcsak külpolitikailag, hanem a szovjet terror fokozódásával fizikailag is rosszabbodott: 1936-ban volt az első nagy moszkvai kirakatper, amelynek során mind a 16 vádlott beismerte a bűnösségét, magát Trockijt pedig a nemzetközi terrorista összeesküvés fejének kiáltották ki. Trockij természetesen nem tudhatta, milyen kényszerek és tortúrák hatására „vallottak” a vádlottak; azt azonban éreznie kellett, hogy immáron nemcsak politikailag teszik tönkre, hanem a pusztá élete sincsen biztonságban Sztálintól. A sötét égen megjelent egy apró fénysugár: Diego Rivera, Trockij kedvenc festője elérte a mexikói elnöknél, hogy menedéket adjon az üldözötteknek. 1936-tól az 1940-es merényletig Coyoacánban élt és működött Trockij családjával és csekély létszámú követőjével (közéjük tartozott a francia Jean van Heijenoort, aki könyvet is írt az együtt töltött időről).⁹ A nagy perekhez értékes adalékokat nyújt az ún. Dewey-bizottságnak átadott anyag, amelyben Trockij elsőként elemezte a perek egész mechanizmusát.

A nagy terror fokozódásával a Trockijt sújtó személyes tragédiák sora is növekedett. Első házasságából született lánya, Zina, 1933. január 5-én gázzal megmérgezte magát, amelyért Trockij természetesen Sztálint tette felelőssé (a lány skizofréniában szenvedett). Már inkább több gyanúra ad okot Lev Szedov, a „fiú, barát és harcostárs”

halála, aki egy műtét után hunyt el 1938. február 16-án, Párizsban. Itt – ha valóban Sztálin keze volt a halálesetben, ami természetesen nem bizonyítható – nemcsak személyes bosszúról lehetett szó: Lev Szedov mint hithű trockista és tapasztalt szervező és „konspirátor” önmagáért is rajta volt a „kiiktatandók” listáján. Ügynökök vették körül, és nem lehetetlen, hogy valóban az OGPU okozta a halálát (Ha másképp nem, azzal, hogy Lev mint elhivatott forradalmár és trockista maga is elég hajszolt életet élt). Később már az is elegendő volt a letartóztatáshoz és a száműzetéshez, vagy akár a halálhoz, ha valaki barátja vagy családtagja volt Trockijnak: ezt valóban nem magyarázhatjuk mással, mint Sztálin személyes bosszúhadjáratával legnagyobb politikai riválisa ellen, aki a száműzetésben sem adta fel a harcot, vagy ismerte be politikai vereségét (igaz, a Nagy Terror idején ez sem mentette volna meg az életét, mint ahogyan ezt számos példa mutatja ...).

Trockijt azonban fia halála sem törte meg – legalábbis a világforradalom szervezése maradt élete fő ügye. Hozzálatott a Negyedik Internacionálé megszervezéséhez – pontosabban, elszántan folytatta a már meglevő szervezőmunkát. Az öregedő Trockij egyre kevésbé ismert kompromisszumot: azt akarta elérni, hogy a világ trockistái nyíltan és határozottan tagadják meg a nem-trockista csoportokat. Nem csoda, hogy szektariánus politikája elsősorban csak az Egyesült Államokban szerzett neki (kevés számú) híveket. Sztálin azonban jócskán túlbecsülte a nemzetközi trockizmus erejét és jelentőségét: 1937. március 3-án a Központi Bizottság előtt is bejelentette, hogy Trockij világméretű összeesküvést sző a Szovjetunió ellen, Trockij *Az elárult forradalom* c. könyvének fordítóját, Max Eastmant pedig leleplezték mint brit ügynököt (egy régi barátjából kínzásokkal kikényszerített vallomás alapján).

Itt érdemes megemlíteni, hogy Sztálin – kódoltan ugyan – de Trockij zsidó származását is felhasználta a politikus szovjetunióbeli lejáratásában: rendszeresen a párt Júdásának nevezték, illetve Lev Davydovicsként tüntették fel a nevét, hogy ezzel is hangsúlyozzák idegenségét. Noha Trockij tudatában volt az antiszemitizmusnak, és sosem maradt közömbös a zsidóság sorsa iránt,¹⁰ azt végig a proletárforradalom útján vélte megoldhatónak, ami az alábbi, 1934-es idézetből is kiderül: „A zsidókérdés a zsidóság egész történelmi útja következtében nemzetközi, amely a »szocializmus egy országban« keretei között nem oldható meg. A zsidó munkások a legfőrtelme-sebb és legocsmányabb antiszemita hajszák és pogromok közepette

is forradalmi büszkeséget meríthetnek abból a tudatból, hogy a zsidó nép sorsa csak a proletariátus teljes és végleges győzelme által oldódik meg.”¹¹

Nem hagyhatjuk említés nélkül Trockij viszonyát élettársával és harcostársával. Natalja Ivanovna Szedovával, aki nagyon sokat jelentett neki. Végrendeletében is megemlékezett róla: „Jogomnak tartom azonban, hogy kivételt tegyek barátommal, Natalja Ivanovna Szedovával. A boldogságon túl, hogy a szocializmus ügyének harcosa voltam, a sors azt a boldogságot is megadta nekem, hogy férje lehettem. Közös életünk csaknem negyven éve során a szeretet, a nagylelkűség és a gyöngédség kimeríthetetlen forrása maradt. Nagy szenvedéseken ment keresztül, különösen életünk utolsó szakaszában. De megnyugvással tölt el, hogy éppígy megismerte a boldogság napjait is.”¹² Életében éppen Mexikóban azonban mégis megjelent egy új szerelem, méghozzá a pártfogó Diego Rivera felesége, Frieda Kahlo személyében, akit ma jóval nagyobb festőnek tekintenek, mint a férjét. Trockij végül is szakított Friedával, és visszatért Nataljához (Natocskához, ahogyan leveleiben becézte őt). Levelei megmutatják, hogy a sztálini prűderia távol állt Trockijtól; esendő ember (is) volt, ahogyan mindannyian.

Miközben Sztálin a Szovjetunió minden diplomáciájával és az OGPU-val harcolt ellene, Trockij egyedüli fegyverével, ami megmaradt: tollával szállt szembe az önkénnyel. Sztálin-könyvét már nem fejezhette be; egy sikertelen merényletkísérlet után végül 1940. augusztus 20-án érte utol a környezetébe beférkőzött, spanyol származású Ramon Mercader gyilkos fegyvere, a hírhedté vált jégcsákány.

Az élő Trockijnak nem lehetett igaza a párt ellenében, amely végül Sztálint „választotta”; *Az elárult forradalomban* kifejtett profécia azonban, ti. hogy a nómenklatúra és az állami bürokrácia felső rétegei, mihelyst veszélyben érzik politikai hatalmukat, nem haboznak magántulajdonná alakítani az állami tulajdont (amely elvben a népé volt), fél évszázaddal a jóslat után beteljesült.

Ha politikusként Trockij végül el is bukott, forradalmár tevékenységével, és tollával sikerült beleírnia magát a szovjet és a világtörténelembe. Kiváló szónok volt, és páratlan publicista – szellemi hatása pedig mindmáig megtalálható nemcsak a trockista csoportokban, hanem az antisztálinista kritikában is. Az orosz forradalom történetéről máig nem írtak jobb könyvet, mint az övé.

- ¹ Krausz Tamás (szerk.): *A száműzött Trockij*. Budapest, Kolibri Könyvkiadó, 1989.
- ² Lev Davidovics Trockij: *Életem: Önéletrajzi vázlat*. Budapest, Áramlat, 1989.
- ³ Lev Davidovics Trockij: *Az elárult forradalom*. Budapest, Áramlat, 1990.
- ⁴ Isaac Deutscher: *The Prophet Armed, 1879–1921*, London, Oxford University Press, 1954; uó: *The Prophet Outcast, 1929–1940*, London, Oxford University Press, 1963; uó: *The Prophet Unarmed, 1921–1929*, London, Oxford University Press, 1959; B. Knei-Paz: *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*, Oxford, Oxford University Press, 1978; Robert Service: *Trotsky. A Biography*. The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.
- ⁵ A kivételek között említtem D. A. Volkogonov Trockij-könyvét: *Trotskii: politicheskii portret: v dvukh knigakh*. Moskva, Novosti, 1997.
- ⁶ Még a „legvidámabb barakkban” is bezúzták Krausz Tamás Trockij-cikkét: *Mozgó Világ*, 1984, 8. sz.
- ⁷ Ehhez lásd: Krausz Tamás: *Szovjet thermidor: a sztálini fordulat szellemi előzményei, 1917–1928*, Budapest, Napvilág Kiadó, 1996.
- ⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy 1935-ben, amikor a Komintern VII. Kongresszusán Sztálin elkezdte támogatni a népfrontpolitikát, Trockij nem tudta magát rávenni a sztálini álláspont támogatására.
- ⁹ Jean van Heijenoort: *With Trotsky in Exile*. Cambridge, Harvard University Press, 1978.
- ¹⁰ Mindeközben Trockij soha nem hagyta el internacionalista meggyőződését és pozícióit.
- ¹¹ Krausz, i. m. 85.
- ¹² Krausz, i. m. 89.